

РЕЦЕНЗИЯ

ЗА

КОНКУРС ЗА ДОЦЕНТ

в катедра „История“,

Правно-исторически факултет,

Югозападен университет „Неофит Рилски“, гр. Благоевград

По професионално направление 2.2. История и археология (Археология
(Римска и средновековна археология на българските земи),

обявен в Държавен вестник, бр. 63 от 1 август 2025 г.,

с единствен кандидат

гл. ас. д-р МИРОСЛАВА СТОИЛОВА ГЕОРГИЕВА

Кандидатката гл. ас. д-р Мирослава Георгиева отговаря на минималните изисквания за допускане до конкурс. Кандидатката има достатъчно часове за да изпълни съответния норматив в ЮЗУ. Силно впечатление прави големият брой лекционни курсове, подготвени от кандидатката – 12 бакалавърски курса (6 задължителни и 6 избираеми); 8 магистърски курса (4 задължителни и 4 избираеми). Към тях трябва да се добави и 1 курс семинарни упражнения, както и теренни практики за бакалаври и магистри. В същото време тя е ръководила 9 души дипломанти, ръководила е трима студенти (т. нар. тюторинг), написала е 15 рецензии за дипломни работи и пр.

За настоящия конкурс кандидатката е представила две монографии (едната от които е дисертация за придобиване на образователната и научна степен „доктор“) и една основна, пет студии (две от които в съавторство) и

осем статии (две в съавторство). От тези представени трудове, осем са посветени на изследвания върху Средновековието, а шест върху римската епоха, и една върху историята на археологическото дружество в Сандански.

В статиите посветени на римската епоха е застъпена главно финерарна тематика, свързана с погребалните обичаи в дн. Югозападна България, очевидно плод на дългогодишните археологически проучвания на М. Георгиева. От тях, бих искал да отбележа тази посветена на гробницата в Крупник, обл. Благоевград, която е публикувана в реферирано списание. Тя е уникална като план и конструкция за сегашната територия на България. Авторката намира паралели с някои гробници с кръстовиден план на територията на страната, като отличава нейните особености, които я отдалечават от тази група паметници и я приближават до гробници от римските провинции Сирия и Палестина. На базата на това тя извежда хипотезата, че в този район е имало преселници от тези източни римски провинции. Важен е и изводът, предвид и на датировката на паметника (ок. средата на IV в.), че няма сигурни данни за християнския характер на гробницата. От тези статии ще отбележа и тази посветена на обредността в некрополите от римската епоха по поречието на р. Струма, доколкото в нея се представят археологически данни за продължаването на някои погребални практики от предримските некрополи в този район. Такива са напр. опалването на мястото на погребението, натрошаване на съдове, т. нар. хранене на мъртвия, животински жертвоприношения.

В специална статия кандидатката е издирила и изследвала всички известни каменни урни от римската епоха на територията на днешна България, което е много интересно, доколкото става въпрос за една нова традиция донесена от римляните по нашите земи. Тези изследвания са представени и от една статия, посветена на група антични гробни комплекси

от района на реките Струма и Места, като е проследено тяхното разпространение чак до Средновековието.

На погребалната тематика са посветени и някои изследвания, публикувани в неферирани издания, което ги прави не по-малко важни, доколкото тази класификация има не до там научен характер и се основава на формални белези. Такава е статията (в съавторство) посветена на богатия могилен некропол край с. Деветак, Карнобатско, от където произхождат много интересни находки. Част от тях са предатирани, и прецизирани по отношение на терминологията.

Тук няма да разглеждам монографията „Могилни гробни комплекси в Югозападна Тракия през римската епоха (I-IV в.). Благоевград 2025 г., доколкото тя представлява дисертацията на кандидатката, и в нея се обобщават част от материалите разгледани в разгледаните по-горе статии.

По-голямата част от предложените за конкурса публикации са посветени на Средновековната епоха. Тук ще разгледам по-подробно представената за конкурса монография, която играе ролята на хабилитационен труд – „Църковната архитектура в Югозападна България (IX-XVII в.). В нея са обединени резултатите от дългогодишните проучвания на кандидатката, които са представени и в отделни статии, представени за конкурса.

Материалът е организиран хронологически, в три глави, с един предговор, въвеждаща част, заключение, и две много важни приложения, едно от които е каталог на разглежданите църкви. В предговора авторката фиксира географските рамки на своето изследване – Югозападна България, като пояснява, че става въпрос за днешния Благоевградски окръг на България, поречието на р. Струма и Места в определени отрязъци. Такъв един географски ареал предизвиква учудване от историческа гледна точка, въпреки, че тя е пояснила, че този район е чест от югозападните предели на

Средновековна България. Разбира се, тук е трябвало да се преодолее един основен проблем – че въпросните територии в различните периоди имат различно отношение към Българската държава и нейната територия – в периода IX-XI в. те не са част от югозападните предели на държавата, доколкото югозападната граница е далеч на запад, на територията на дн. Албания, през т. нар. Второ българско царство стават за известно време, но и често не са. Да не говорим за византийския и османския периоди, когато няма Българска държава. Ако се погледне в етнически смисъл тази територия никога не е била югозападна част от България, доколкото българската етническа територия се простира далеч на запад. Така че авторката е избрала един формален белег за определяне на ареала на проучване, **днешните** югозападни български земи, който обаче е оправдан от гледна точка на възможностите и реализациите за проучване. В същото време този подход създава и проблеми, доколкото изолира района от други, съседни, които имат еднакво историческо развитие, но сега са отделени от съвременни административни граници, държавни или вътрешнодържавни. В интерес на истината авторката е уговорила всичко това в предговора и е преодоляла това ограничение с някои от привлечените паралели.

Като пропускам задължителната физико-географска характеристика на района, с която започва книгата, тя продължава с преглед на историята на района, с оглед на археологическото наследство. Логично прегледа започва с реформите на Диоклециан и Константин I Велики, сиреч с III-IV в. Продължава с варварските нашествия и промените, които наставят след тях, завладяването на тази територия от Българската държава през първата половина на IX в. и пр. Изтъква се възстановяването на Мелник като военно-стратегически център от IX в. насетне, като важна крепост, който контролира прохода по р. Струма. Тогава, предполага авторката, на базата на някои по-ранни изследвания, е възстановена базиликата „Св. Никола“,

която е една от „седемте съборни църкви“ построени от княз Борис- Михаил след покръстването, според Теофилакт Охридски (края на XI в. – нач. на XII в.) и които фиксират административната структура на Българската църква в този период. Тя коректно е цитирала авторката на това мнение (В. Нешева), но то дори не е хипотеза, доколкото за него няма никакви доказателства. Въпросът не може да се счита за изяснен дефинитивно, но все пак трябва да се посочат някакви основания. Същото се отнася и до хипотезата, че този район е под юрисдикцията на епископията „Велика“ на св. Климент Охридски. Тя се основава на една идея на Петър Коледаров (повторена в по-ново време от Х. Матанов и спорадично от други автори), която се основава главно на няколко епископски нотиции, без да се държи сметка за тяхната датировка и принципна консервативност. Ако Мелник е толкова голям църковен център в този период, тогава възниква въпросът къде е бил центърът на епископията на св. Климент, ако не в него? Още повече, на фона на следващата хипотеза, че той е станал епископия по времето когато патриаршията е в Преспа, на базата на предположението, че е присъствал в не стигналите до нас надписи от патриаршеската църква „Св. Ахил“! Кое то също е достатъчно хипотетично. Разглеждам този може би маргинален въпрос от монографията, това не е основната и цел, но има отношение към въпроса за датировката на подробно разгледаната църква „Св. Никола“!

Друг чисто исторически въпрос, който има отношение към археологическото наследство, е този за промените в селищната мрежа след османското нашествие. Авторката добре е показала промените, които са настъпили в някои райони (Средна Места), сравнението с други райони, където няма такива промени (Средна Струма и Разлог) и това обяснява до голяма степен развитието на църковното и манастирско строителство в тези райони.

В тази част има и спорни твърдения, които може би са резултат по-скоро на непрецизни изрази. Такова е напр. твърдението, че „османската власт не нарушава териториалните структури на енорийските структури и не се развива паралелна мюсюлманска религиозна структура“ (с. 30). Енорийските структури, разбира се не се определят от османската власт, а развитието на мюсюлманска религиозна структура не зависи от християнската, а от броя и състоянието на мюсюлманското население по места. Подобни твърдения са рожба на силна историографска тенденция, която на базата на новопубликувани османски документи отслабва, но все още може да се срещне в историографията.

Третата част от въведението е посветена на историята на проучванията по темата. Авторката познава добре историографията на тези проучвания и прегледът е достатъчно пълен. Като трябва непременно да се обърне внимание, че литературата е значителна, особено що се отнася до някои части от изследвания район, напр. Мелник. Тук може да се направи забележка относно подредбата на прегледа, като общите съчинения върху историята на Българската църква (напр. съчиненията на Б. Николова и О. Тодорова), се отделят от общия преглед.

Първата глава е посветена на църковната архитектура по време на Първото българско царство. Съвсем правилно авторката разглежда този въпрос на базата на приемствеността с архитектурата на късната античност, представена като тип църковна сграда най-често от базиликата. Направен е подробен преглед на раннохристиянските църкви в района, което придава основа и дълбочина на изследването.

Следва една част, която е посветена на развитието на църковната архитектура върху територията на Първото българско царство, където синтезирано е направен преглед на известните досега църковни постройки от този период. Направена е класификация на тези постройки, която е важна

с оглед изследването на църковната архитектура в изследвания район. Обяснена е причината за преобладаването на основния църковен тип в този период, базиликата, както функционално, така и с оглед на извършваните богослужения.

На базата на подробен преглед на литературата и историята на проучванията е издигната тезата, че най-известната църква на територията на района – базиликата „Св. Никола“ в Мелник, която е късноантична, е възстановена през Първото българско царство. Подробно е разгледана архитектурата на църквата, която повтаря плана на по-старата постройка, както и промените, които тя претърпява. Посочват се паралели. Поставя се отново въпроса за статута на църквата през Първото българско царство, който въпрос не може да бъде решен дефинитивно, като се има предвид, че идеята на В. Нешева, че църквата е една от седемте катедрални църкви в след Покръстването е неприемлива. Авторката съвсем правилно приема, че няма данни в този период Мелник да е бил епископски център. Важен е и изводът, че сред проучените във външния град на Мелник църкви, няма нито една, който да се датира от IX-XI в., което е доста показателно. Базиликата „Св. Никола“ е единствената в която има засвидетелстван ранносредновековен строителен период. Към тях могат да бъдат добавени само още две църкви – еднокорабната в м. Шипотско, край Банско и триконхалната църква в с. Кулата.

Подробно се разглеждат и интересните триконхални църкви, като тази в Кулата напр., с паралели в Гърция, Сърбия и Румъния, макар, че в Сърбия и Румъния, ако използваме съвременните названия на тези територии, са по-късни. Може би трябва да се обърне внимание на подобни църкви на територията на съвременна Албания, и по-специално на южната и част, който в този период е под българска власт. Това подкрепя извода на авторката, че тези църкви се срещат предимно в западните части на

Българската държава. Накрая на тази глава се прави едно обобщение, като се извежда типологията на църковните сгради в този район.

Втора глава е посветена на църковната архитектура в района през византийския период и Второто българско царство. Отбелязани са промените в обществената структура и тяхното отражение върху църковната архитектура, както за византийския период, така и за Второто българско царство. Проследени са и промените в църковното строителство, които се дължат на функционални причини свързани с богослужението. Такъв е напр. изводът, че конхалните църкви по време на Второто българско царство са преди всичко манастирски, и служат за целите на манастирското богослужение.

Правилно изследвания район е разделен на две части – долината на Струма и долината на Места, като така са постигнати най-малко две цели – открояват се местата с концентрация на църковни сгради, както и се набелязват някои местни особености.

Подробно се разглежда отново Мелник, голям църковен център по това време, епископски и после митрополитски, мястото с най-голяма концентрация на църкви в района (половината от всички църковни сгради в района през този период). Това е съвсем обяснимо, доколкото Мелник в един момент става център на самостоятелно владение, и неговият владетел, деспот Алексей Слав е щедър ктитор, както се полага на независим владетел. Съвсем нормално отново се обръща внимание на църквата „Св. Никола“, която става епископска и после митрополитска. Важна подробност тук е построяването на камбанария и поставянето на камбана, най-ранната намерена по нашите земи, което донася изключително важна информация относно появата на този много важен елемент от църковния ритуал на Балканския полуостров.

В тази част от втора глава се разглеждат подробно, с историята на проучванията и останалите църкви от този период в Мелник – „Св. Харалампий“ („Св. Архангели“), известната „двойна църква“; „Св. Богородица Спилеотиса“, позната и от сигилия на Алексей Слав, също с двоен наос; „Св. Богородица Пантанаса“ (макар, че не знам какво означава „автономен в диоцеза на Неврокопската митрополия?!“); „Св. Параскева“; „Св. Петър и Павел“; „Въведение Богородично“; „Св. Никола Стожки“ (Новата митрополия); „Св. Марина“ и пр. Към тях е добавен и Роженския манастир „Рождество Христово“, чието построяване се свързва също с деспот Алексей Слав. Отделно са разгледани църквите в района на Петрич, както и в други селища по поречието на р. Струма – Лагодаж, Дренково, Тросковският манастир „Св. Архангел Михаил“, до с. Брестово, общ. Симитли; „Св. Троица“ при с. Крупник (вероятно седалище на Крупнишката епископия) и пр. Изключително важно и полезно е, че са регистрирани всички църковни обекти в този район. Същото се отнася и до църквите по поречието на р. Места. Най-много такива обекти са засвидетелствани в известното с. Добърско (Недобърско), което се свързва с неговата близост до Рилския манастир. Главата завършва с обобщаване на типологията на църквите през Второто българско царство. От регистрираните 34 църкви от този период, 18 са на територията на Мелник. Извън него са описани 16 църкви, от които само 4 са от поречието на р. Места, което е изключително интересен извод. Разглеждат се отделните типове църковни сгради, като се открояват преобладаващите типове. Обяснява се причината за появата на някои църковни сгради с по-рядък тип (като напр. т. нар. двукорабни църкви, с всичките резерви относно този термин), която най-често се търси във функциите на съответната църква. Прави се извод и се поставя въпроса за отсъствието на кръстокуполни църкви в разглеждания район, което обаче може да се дължи и на терминологията използвана от авторката.

Третата глава е посветена на църковното строителство в късното средновековие, или с други думи през Османския период. Тя е организирана по познатия от предните глави начин – въведение за променените исторически условия, общ преглед на църковната архитектура по българските земи за този период, после разпространение на паметниците в изследвания район и най-сетне извеждане на типология на църквите.

Тук имам известни резерви относно историческото въведение, където условията са разгледани доста едностранчиво, и в някакъв смисъл резултатите от проучванията и не отговарят на очертаната картина. Това разбира се дължи на една известна инерция в историческите изследвания на този период, с описване на една катастрофическа картина. Тези изследвания обаче се развиват, авторката познава някои по-нови от тях, и би могла да ги използва по-активно. Тя е привела примери за превръщане на църкви в джамии („Св. София“ и „Св. Георги“ в София), има и много други такива, но има и случаи, когато тезата за масово превръщане на църкви в джамии веднага след завоюването не се потвърждава. Като напр. църквата „Св. София“ в Охрид, „Св. 40 мъченици“ в Търново, измислената църква „Св. Петка“ под Джумая джамия в Пловдив, подобен случай на Царевец в Търново и пр. Очевидно по този въпрос трябва да се подхожда индивидуално. Иначе в самото изложение тя правилно отбелязва, че превръщането и изобщо появата на джамии е в пряка връзка с населване на мюсюлманско население в района, в резултат на преселване или на ислямизация. По-надолу в текста тя отбелязва и, че в Мелник няма нито един случай за превръщане на църква в джамия, нито е локализирана джамия в този район. След като няма мюсюлманско население, очевидно няма нужда и от джамии. В същото време, такъв случай има в с. Дебрен, община Гърмен, където църквата „Св. Георги“ е превърната в джамия, очевидно във връзка с ислямизационния процес в района.

В тази част е поставен за разрешаване и един от основните въпроси на църковното строителство през този период, а именно това, че църквите често не се отличават от обикновените къщи, изчезват куполите, камбанариите, появяват се вкопани храмове, преобладават еднокорабните. Един от отговорите който най-често се дава, е ислямското законодателство, без обаче да се привеждат текстове от него. Авторката е привела и мнения, които търсят други причини за вкопаването на църквите, напр. народните предания.

Категорично не е вярно, че до края на XVI в. има забрана за постройка на нови и възстановяването на стари църква. Има достатъчно примери за църкви и манастири от този период, вкл. от големи центрове (вж. напр. Църквата на Драгалевския манастир, на Кремиковския и пр.), като предатирането на постройките няма да свърши работа. Авторката се е позовала на по-стара литература, но това означава само, че трябва да се подбират по-добре източниците. Самата тя по-долу, казва:

„Относно строежа на църкви през първите векове от османското владичество трябва да се има предвид също, че в селските поселения се появява по-голям брой новопостроени храмове. Това се дължи на факта, че в населените само с християни места, каквото е и селището Дренова, Църквата може да се възползва от разрешителните аспекти на ислямското право, отнасящи се до християнското култово строителство“ (с. 253). Същият е случаят с църквите на юг от Разлог, които са изградени или преизградени в първите векове на османското завоевание (с. 262).

Същото се отнася и до една разпространена легенда сред народа, която по странен начин е проникнала и в научни изследвания, че вратите на църквите се правели ниски, за да не влезе турчин на кон.

Това се отнася и до твърдения от рода че в църквите от този период се наблюдават отклонения от догмите, известна свобода при изобразяване на

иконографските сцени и използване на елементи от т. нар. народно творчество (с. 226). Разбира се, църковната живопис през този период се променя, този процес има своите обяснения, но да се твърди, че има отклонения от догмите, е най-малкото спорно. И разбира се, през XVI-XVII в. е рано за да се долавят особеностите на начеващото Българско възрождане.

Друг интересен случай, който е разгледала авторката е появата на големи ниши на западната фасада на църквите, които подчертават главния вход. Тя е привела редица примери - църквите „Св. Петка“, с. Вуково, Кюстендилско, „Св. Николай“, с. Студена, Пернишко, „Св. Архангели“, с. Горановци, Кюстендилско, с. Дренково, Благоевградско, Писаната при гр. Разлог, между които и църкви от изследвания район. Тя правилно е констатирала, че по този начин се търси своеобразна индивидуализация на сградите. Тук искам само да припомня, че обикновено в литературата се говори за южно влияние, вървящо по поречието на Струма.

Прегледът след това на съдбата на отделните църковни паметници е подробен и конкретен и в него в много случаи се излиза от споменатите по-горе идеологеми съществуващи в историографията. Така напр. се отбелязва на разрушаване на църкви и манастири от земетресения („Св. Харалампи“, „Св. Богородица Спилеотиса“), а не непременно от османската власт.

Тази глава също завършва с разпределението на църквите по типове, като са открити някои много интересни случаи, напр. на двуапсидни и отново двукорабни църкви. Накрая също има подробни схеми на изследваните паметници, както и добре подбран снимков материал.

След Заключение е поместена Библиографията. Вече споменах, че авторката е работила с огромна литература, преди всичко археологическа и историческа, както за отделните паметници и населени места, така и за различните периоди. Разбира се, винаги може да се добави още литература.

Бих препоръчал да се намерят още паралели на изследваните сгради, извън територията на днешна България, което предполагам авторката ще направи в бъдеще. Конкретни заглавия няма да препоръчвам, макар, че може би ще и бъдат много полезни няколкото каталога на църкви и манастири издадени в последните години от Института по изкуствознание при БАН, където паметниците са изследвани комплексно, като история, архитектура и живопис!

Следва Приложение № 1, в което се прави типологическа класификация на църковните сгради. След него е поместено Приложение № 2, което представлява каталог на проучените паметници, по азбучен ред на населените места в които се намират. Този каталог по мое мнение е изключително важен, защото е твърде информативен и удобен за ползване.

В заключение бих искал да подчертая, че въпреки отправените бележки, работата е изключително полезна, и напълно би могла да изпълни основното си предназначение – Мирослава Георгиева да заеме длъжността „доцент“ в Югозападния университет „Неофит Рилски“ в Благоевград. За това аз ще гласувам убедено и призовавам уважаемото научно жури да подкрепи този избор!

13 XI 2025 г.

проф. дин Димо Чешмеджиев

София

Кирило-Методиевски научен център –

Българска академия на науките

REVIEW
FOR
COMPETITION FOR ASSOCIATE PROFESSOR

in the Department of History,

Faculty of Law and History,

Southwestern University "Neofit Rilski", Blagoevgrad

In professional field 2.2. History and archaeology (Archaeology (Roman and medieval archaeology of the Bulgarian lands),

announced in the State Gazette, issue 63 of August 1, 2025,

with a single candidate

chief assistant, PhD MIROSLAVA STOILOVA GEORGIEVA

The candidate, Senior Assistant Professor Dr. Miroslava Georgieva, meets the minimum requirements for admission to the competition. The candidate has enough hours to fulfill the relevant standard at Southwestern University. The large number of lecture courses prepared by the candidate is very impressive – 12 bachelor courses (6 mandatory and 6 elective); 8 master courses (4 mandatory and 4 elective). To these should be added 1 course of seminar exercises, as well as field practices for bachelors and masters. At the same time, she has supervised 9 graduate students, supervised three students (so-called tutoring), written 15 reviews for theses, etc.

For the current competition, the candidate has submitted two monographs (one of which is a dissertation for the educational and scientific degree of "doctor") and one major, five studies (two of which are co-authored) and eight articles (two are co-authored). Of these submitted works, eight are dedicated to research on the Middle Ages, six on the Roman era, and one on the history of the archaeological society in Sandanski.

The articles dedicated to the Roman era mainly deal with funerary themes related to the burial customs in present-day Southwestern Bulgaria, obviously the fruit of M. Georgieva's long-term archaeological research. Of these, I would like to note the one dedicated to the tomb in Krupnik, Blagoevgrad region, which was published in a refereed journal. It is unique in terms of plan and construction for the current territory of Bulgaria. The author finds parallels with some tombs with a cruciform plan on the territory of the country, distinguishing its features that distance it from this group of monuments and bring it closer to tombs from the Roman provinces of Syria and Palestine. Based on this, she draws the hypothesis that there were settlers from these eastern Roman provinces in this region. The conclusion is also important, given the dating of the monument (approx. mid-4th century), that there

is no reliable data on the Christian nature of the tomb. Of these articles, I would also like to mention the one dedicated to the ritual in the necropolises of the Roman era along the Struma River, as it presents archaeological data on the continuation of some funerary practices from the pre-Roman necropolises in this region. Such as, for example, the burning of the burial site, the breaking of vessels, the so-called feeding of the dead, and animal sacrifices.

In a special article, the candidate has searched for and examined all known stone urns from the Roman era on the territory of present-day Bulgaria, which is very interesting, as it concerns a new tradition brought by the Romans to our lands. These studies are also presented by an article dedicated to a group of ancient burial complexes from the area of the Struma and Mesta rivers, tracing their distribution all the way to the Middle Ages.

Some studies published in non-refereed publications have also been devoted to the burial theme, which makes them no less important, since this classification has a less than scientific nature and is based on formal features. Such is the article (co-authored) dedicated to the rich mound necropolis near the village of Devetak, Karnobat region, from where many interesting finds originate. Some of them have been re-dated and refined in terms of terminology.

Here I will not examine the monograph "Mound burial complexes in Southwestern Thrace during the Roman era (1st-4th centuries). Blagoevgrad 2025, insofar as it represents the candidate's dissertation, and it summarizes some of the materials discussed in the articles discussed above. The majority of the publications proposed for the competition are dedicated to the Medieval era. Here I will examine in more detail the monograph submitted for the competition, which plays the role of a habilitation thesis - "Church architecture in Southwestern Bulgaria (9th-17th centuries). It unites the results of the candidate's long-term research, which are also presented in separate articles submitted for the competition.

The material is organized chronologically, in three chapters, with a preface, an introductory part, a conclusion, and two very important appendices, one of which is a catalog of the churches under consideration. In the preface, the author sets the geographical framework of her study – Southwestern Bulgaria, explaining that it is about today's Blagoevgrad district of Bulgaria, the riverbeds of the Struma River and Mesta in certain sections. Such a geographical area causes surprise from a historical point of view, although she has explained that this region is often part of the southwestern borders of Medieval Bulgaria. Of course, here a major problem had to be overcome – that the territories in question in different periods have a different relationship to the Bulgarian state and its territory – in the period 9th-11th centuries they are not part of the southwestern borders of the state, as the southwestern border is far to the west, on the territory of today's Albania, during the so-called Second Bulgarian Kingdom they become for a while, but often are not. Not to mention the Byzantine and Ottoman periods, when there was no Bulgarian state. If we look at it in an ethnic sense, this territory has never been a southwestern

part of Bulgaria, as long as the Bulgarian ethnic territory extends far to the west. So the author has chosen a formal feature to define the area of study, today's southwestern Bulgarian lands, which, however, is justified from the point of view of the possibilities and realizations for study. At the same time, this approach also creates problems, as it isolates the region from other, neighboring ones, which have the same historical development, but are now separated by modern administrative borders, state or intrastate. In the interest of truth, the author has agreed on all this in the preface and has overcome this limitation with some of the drawn parallels.

Omitting the obligatory physical and geographical characteristics of the region, with which the book begins, it continues with an overview of the history of the region, with a view to the archaeological heritage. Logically, the overview begins with the reforms of Diocletian and Constantine I the Great, that is, with the 3rd-4th centuries. It continues with the barbarian invasions and the changes that followed them, the conquest of this territory by the Bulgarian state in the first half of the 9th century, etc. The restoration of Melnik as a military and strategic center from the 9th century onwards, as an important fortress that controlled the passage along the Struma River, is emphasized. Then, the author suggests, based on some earlier research, the Basilica of St. Nicholas was restored, which is one of the “seven cathedral churches” built by Prince Boris-Michael after the baptism, according to Theophylact of Ohrid (late 11th century - early 12th century) and which fixed the administrative structure of the Bulgarian Church in this period. She correctly quoted the author of this opinion (V. Nesheva), but it is not even a hypothesis, since there is no evidence for it. The issue cannot be considered definitively clarified, but some grounds must still be indicated. The same applies to the hypothesis that this region is under the jurisdiction of the “Great” bishopric of St. Clement of Ohrid. It is based on an idea of Petar Koledarov (repeated in more recent times by H. Matanov and sporadically by other authors), which is based mainly on several episcopal notices, without taking into account their dating and principled conservatism. If Melnik was such a large church center in this period, then the question arises where was the center of the bishopric of St. Clement, if not in it? Moreover, against the background of the following hypothesis that it became a bishopric at the time when the patriarchate was in Prespa, based on the assumption that it was present in the inscriptions from the patriarchal church “St. Achilles” that have not reached us! Which is also hypothetical enough. I am examining this perhaps marginal issue of the monograph, this is not its main purpose, but it is related to the issue of the dating of the church “St. Nicholas” that has been examined in detail!

Another purely historical question that is relevant to the archaeological heritage is that of the changes in the settlement network after the Ottoman invasion. The author has well shown the changes that occurred in some areas (Sredna Mesta), the comparison with other areas where there are no such changes (Sredna Struma and Razlog), and this explains to a large extent the development of church and monastery construction in these areas.

There are also controversial statements in this part, which are perhaps the result of imprecise expressions. Such is, for example, the statement that “the Ottoman government did not violate the territorial structures of the parish structures and no parallel Muslim religious structure developed” (p. 30). Parish structures, of course, were not determined by the Ottoman government, and the development of a Muslim religious structure did not depend on the Christian one, but on the number and condition of the Muslim population in the places. Such statements are the offspring of a strong historiographical tendency, which, based on newly published Ottoman documents, is weakening, but can still be found in historiography.

The third part of the introduction is devoted to the history of research on the topic. The author is well acquainted with the historiography of these studies and the review is sufficiently complete. It must be noted that the literature is significant, especially as it concerns some parts of the researched region, e.g. Melnik. Here a remark can be made regarding the arrangement of the review, as the general works on the history of the Bulgarian Church (e.g. the works of B. Nikolova and O. Todorova) are separated from the general review.

The first chapter is devoted to church architecture during the First Bulgarian Kingdom. The author quite correctly considers this issue on the basis of continuity with the architecture of late antiquity, represented as a type of church building most often by the basilica. A detailed review of the early Christian churches in the region has been made, which gives the basis and depth to the research.

The following is a part dedicated to the development of church architecture on the territory of the First Bulgarian Kingdom, where a synthetic overview of the church buildings known so far from this period is made. A classification of these buildings is made, which is important for the study of church architecture in the studied region. The reason for the predominance of the main church type in this period, the basilica, is explained, both functionally and in terms of the services performed.

Based on a detailed review of the literature and the history of research, the thesis is advanced that the most famous church in the region – the Basilica of St. Nicholas in Melnik, which is late antique, was restored during the First Bulgarian Kingdom. The architecture of the church, which repeats the plan of the older building, as well as the changes it underwent, is examined in detail. Parallels are pointed out. The question of the status of the church during the First Bulgarian Kingdom is raised again, which issue cannot be definitively resolved, considering that V. Nesheva’s idea that the church was one of the seven cathedral churches after the Baptism is unacceptable. The author quite rightly assumes that there is no evidence that Melnik was an episcopal center during this period. The conclusion is also important that among the churches studied in the outer city of Melnik, there is not a single one that dates back to the 9th-11th centuries, which is quite indicative. The Basilica of St. Nicholas is the only one in which there is evidence of an early medieval construction period. Only two more churches can be added to

them – the single-nave church in the Shipotsko area, near Bansko, and the triconch church in the village of Kulata.

The interesting triconch churches, such as the one in Kulata, for example, with parallels in Greece, Serbia and Romania, are also examined in detail, although in Serbia and Romania, if we use the modern names of these territories, they are later. Perhaps attention should be paid to similar churches in the territory of modern Albania, and in particular its southern part, which was under Bulgarian rule in this period. This supports the author's conclusion that these churches are found mainly in the western parts of the Bulgarian state. At the end of this chapter, a summary is made, deducing the typology of church buildings in this region. The second chapter is devoted to church architecture in the region during the Byzantine period and the Second Bulgarian Kingdom. Changes in the social structure and their impact on church architecture are noted, both for the Byzantine period and for the Second Bulgarian Kingdom. Changes in church construction, which are due to functional reasons related to worship, have also been traced. Such is the conclusion, for example, that the conchal churches during the Second Bulgarian Kingdom were primarily monastic, and served the purposes of monastic worship.

Properly researched region is divided into two parts – the Struma valley and the Mesta valley, thus achieving at least two goals – the places with a concentration of church buildings are highlighted, as well as some local features are identified.

Melnik is examined in detail again, a large church center at that time, episcopal and then metropolitan, the place with the greatest concentration of churches in the region (half of all church buildings in the region during this period). This is quite understandable, since Melnik at one point became the center of an independent possession, and its ruler, Despot Alexiy Slav, was a generous donor, as befits an independent ruler. Quite naturally, attention is again paid to the church “St. Nicholas”, which became episcopal and then metropolitan. An important detail here is the construction of a bell tower and the installation of a bell, the earliest found in our lands, which brings extremely important information about the emergence of this very important element of the church ritual on the Balkan Peninsula.

This part of the second chapter examines in detail, with the history of the research, the other churches from this period in Melnik – “St. Haralampiy” (“St. Archangels”), the famous “double church”; “St. Bogoroditsa Spileotissa”, also known from the sigil of Alexiy Slav, also with a double nave; “St. Bogoroditsa Pantanasa” (although I don’t know what “autonomous in the diocese of the Nevrokop Metropolis” means?!); “St. Paraskeva”; “St. Peter and Paul”; “Vedenie Bogorodichno”; “St. Nikola Stozhki” (the New Metropolis); “St. Marina” etc. The Rozhen Monastery “Nativity of Christ” has also been added to them, the construction of which is also associated with Despot Alexiy Slav. Separately, the churches in the Petrich region, as well as in other settlements along the Struma River – Lagodazh, Drenkovo, the Troskov Monastery “St. Archangel Michael”, near the village of Brestovo, Simitli Municipality; “St. Trinity” near the village of Krupnik (probably the seat of the Krupnik Bishopric), etc.

are examined. It is extremely important and useful that all church sites in this region have been registered. The same applies to the churches along the Mesta River. The largest number of such sites is attested in the famous village of Dobarsko (Nedobarsko), which is associated with its proximity to the Rila Monastery. The chapter ends with a summary of the typology of churches during the Second Bulgarian Kingdom. Of the 34 registered churches from this period, 18 are on the territory of Melnik. Outside it, 16 churches are described, of which only 4 are from the Mesta River, which is an extremely interesting conclusion. The individual types of church buildings are examined, highlighting the predominant types. The reason for the appearance of some church buildings of a rarer type (such as the so-called two-nave churches, with all reservations about this term) is explained, which is most often sought in the functions of the respective church. A conclusion is drawn and the question of the absence of cross-domed churches in the region under consideration is raised, which, however, may also be due to the terminology used by the author.

The third chapter is dedicated to church construction in the late Middle Ages, or in other words during the Ottoman period. It is organized in the manner familiar from the previous chapters – an introduction to the changed historical conditions, a general overview of church architecture in the Bulgarian lands for this period, then the distribution of monuments in the studied area and finally deriving a typology of churches.

Here I have some reservations about the historical introduction, where the conditions are considered rather one-sidedly, and in a sense the results of the studies do not correspond to the outlined picture. This is of course due to a certain inertia in the historical studies of this period, with the description of a catastrophic picture. However, these studies are developing, the author knows some newer ones, and could use them more actively. She has cited examples of the conversion of churches into mosques ("St. Sophia" and "St. George" in Sofia), there are many others, but there are also cases when the thesis of the mass conversion of churches into mosques immediately after the conquest is not confirmed. Such as the church "St. Sophia" in Ohrid, "St. 40 Martyrs" in Tarnovo, the fictional church "St. Petka" under the Dzhumaya Mosque in Plovdiv, a similar case of Tsarevets in Tarnovo, etc. Obviously, this issue must be approached individually. Otherwise, in the presentation itself, she correctly notes that the conversion and the general appearance of mosques is directly related to the settlement of a Muslim population in the region, as a result of resettlement or Islamization. Further down in the text, she also notes that in Melnik there is not a single case of the conversion of a church into a mosque, nor is there a mosque located in this region. Since there is no Muslim population, there is obviously no need for mosques. At the same time, there is such a case in the village of Debren, Garmen municipality, where the church of St. George was converted into a mosque, apparently in connection with the Islamization process in the area.

This part also addresses one of the main issues of church construction during this period, namely that churches often do not differ from ordinary houses, domes and bell towers disappear, sunken churches appear, and single-nave churches predominate. One of the answers most often given is Islamic law, without citing texts from it. The author has also cited opinions that seek other reasons for the sunken churches, e.g. folk traditions.

It is categorically not true that until the end of the 16th century there was a ban on the construction of new churches and the restoration of old ones. There are enough examples of churches and monasteries from this period, including from large centers (see, e.g., the Church of the Dragalevski Monastery, the Kremikovsky Monastery, etc.), and re-dating the buildings will not work. The author has referred to older literature, but this only means that the sources should be selected better. She herself says below:

"Regarding the construction of churches during the first centuries of Ottoman rule, it should also be borne in mind that a greater number of newly built temples appeared in rural settlements. This is due to the fact that in places inhabited only by Christians, such as the village of Drenova, the Church could benefit from the permissive aspects of Islamic law relating to Christian cult construction" (p. 253). The same is the case with the churches south of Razlog, which were built or rebuilt in the first centuries of the Ottoman conquest (p. 262).

The same applies to a widespread legend among the people, which in a strange way has also penetrated into scientific research, that the doors of the churches were made low so that a Turk on horseback would not enter.

This also applies to statements such as that in the churches of this period there are deviations from dogmas, a certain freedom in depicting iconographic scenes and the use of elements of the so-called folk art (p. 226). Of course, church painting during this period is changing, this process has its explanations, but to claim that there are deviations from dogmas is at least controversial. And of course, in the 16th-17th centuries it is too early to perceive the peculiarities of the incipient Bulgarian Revival.

Another interesting case that the author has examined is the appearance of large niches on the western facade of the churches, which emphasize the main entrance. She has cited a number of examples - the churches "St. Petka", village Vukovo, Kyustendil region, "St. Nikolay", village Studena, Pernish region, "St. Archangels", village Goranovtsi, Kyustendil region, village Drenkovo, Blagoevgrad region, Pisanata near the town of Razlog, among which are churches from the studied region. She has correctly stated that in this way a kind of individualization of the buildings is sought. Here I would just like to remind you that usually in the literature there is talk of a southern influence, running along the Struma River.

The review then of the fate of individual church monuments is detailed and specific and in many cases departs from the above-mentioned ideologemes existing in historiography. For example, the destruction of churches and monasteries by earthquakes ("St. Haralampi", "St. Virgin Mary Spileotissa") is noted, and not necessarily by the Ottoman authorities.

This chapter also ends with the distribution of churches by type, highlighting some very interesting cases, e.g. of two-apse and again two-nave churches. Finally, there are also detailed diagrams of the studied monuments, as well as well-selected photographic material.

After the Conclusion, the Bibliography is placed. I have already mentioned that the author has worked with a huge literature, primarily archaeological and historical, both for individual monuments and settlements, and for different periods. Of course, more literature can always be added. I would recommend finding more parallels to the studied buildings outside the territory of present-day Bulgaria, which I assume the author will do in the future. I will not recommend specific titles, although perhaps the several catalogs of churches and monasteries published in recent years by the Institute of Art Studies at the Bulgarian Academy of Sciences, where the monuments are studied comprehensively, as history, architecture and painting, will be very useful!

Next is Appendix No. 1, which provides a typological classification of church buildings. After it is Appendix No. 2, which is a catalog of the studied monuments, in alphabetical order of the settlements in which they are located. This catalog, in my opinion, is extremely important because it is very informative and user-friendly.

In conclusion, I would like to emphasize that despite the remarks made, the work is extremely useful, and could fully fulfill its main purpose – Miroslava Georgieva to take the position of “associate professor” at the Southwestern University “Neofit Rilski” in Blagoevgrad. For this, I will vote with conviction and call on the esteemed scientific jury to support this choice!

13 XI 2025

Sofia

prof. dr. Dimo Cheshmedzhiev

Cyril and Methodius Scientific Center

Bulgarian Academy of Sciences